

EĞİTİM BİNASININ TEMELİ: SİBYÂN MEKTEPLERİ

THE BASIS OF EDUCATION BUILDINGS: SİBYAN SCHOOLS

Dr. Öğr. Üyesi Hatice Derya ARSLAN

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
Köyceğiz Kampüsü, Konya / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0001-7742-3405

ÖZET

Geleneksel öğretim kurumumuz olan Sıbyan Mekteplerinin kökeni Selçuklulara kadar uzanmaktadır. Dini esaslı bir eğitimin verildiği bu okullarda diğer temel eğitim dersleri de verilmekteydi. Osmanlıda özellikle çocuklara eğitim vermesi amacıyla kurulan ve Osmanlı toplumunda önemli eğitim kurumlarından olan Sıbyan Mektepleri, zaman içinde toplumsal ve siyasi yapının değişmesi ile iyileştirilememiş ve toplumsal talepleri karşılayamaz hale gelmiştir. Sıbyan mektepleri Osmanlı'nın son dönemlerine kadar varlıklarını sürdürmüş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile varlıkları sona ermiştir. Bu çalışmada Sıbyan mekteplerinin yerleşme, planlama ve konstrüksiyon gibi temel mimari ve taşıyıcı sistem özelliklerinden bahsedilerek eğitim binası bağlamında genel bir irdeleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, ilköğretim, Sıbyan mektepleri, Mimari.

ABSTRACT

The origin of the Sıbyan Schools, which is our traditional educational institution, extends to the Seljuks. In these schools where religious education was given, other basic education courses were also given. Founded in order to provide education to the students in the Ottoman Empire, the Sıbyan Schools, which are important educational institutions in the Ottoman society, could not be improved by changing the social and political structure in time and became unable to meet the social demands. Sıbyan schools have survived until the late Ottoman period and presence with the establishment of the Republic of Turkey has ended. In this study, the basic architectural and structural system features such as settlement, planning and construction of the primary schools were discussed and a general investigation was made in the context of the educational building.

Key Words: Ottoman Empire, primary education, Sıbyan schools, Architecture.

1. GİRİŞ

Eğitim, kişinin zihni, bedeni, duygusal, toplumsal yeteneklerinin, davranışlarının istenilen doğrultuda geliştirilmesi ya da ona bir takım amaçlara dönük yeni yetenekler, davranışlar, bilgiler kazandırılması yolundaki çalışmaların tümüdür.

İstenilen bir yaşama düzenine ulaşma çabası olan eğitim, kalkınmanın en etkili araçlarından biridir. Toplumun yaratıcı gücünü ve verimini artırıp, toplumda kişilere kabiliyetlerine göre yetişme imkanı sağlar (Özbulut 1999).

Eğitim bireylerin ve toplumun geleceğini şekillendiren en önemli faktördür. Millet özelliğini taşıyan her insan toplumu; her tür inanç, gelecekte yaşamak isteyen her medenî varlık, eğitimle içli-dışlı olmak mecburiyetindedir. Buradan hareketle, millet varsa eğitim olayı vardır. Eğitimin cins ve kalitesine takılmadan verilecek bu hüküm, doğrudur. Zira millet haline gelme, din, dil, örf-âdet, tarih şuuru, sanat anlayışı gibi birçok ortak paydanın fertler tarafından taşınması demektir. Öyleyse eğitim, insanlık tarihi kadar eskidir ve vazgeçilmezdir.

Ülkenin gelişmesi bireylerin eğitimi ile olur. Bir ülkenin gelişmesinde eğitim kurumlarının ve eğitim veren kişilerin önemi büyüktür. Eğitimde amaç, kişi ve kişiliği tam olarak geliştirmek, akıl ve beden sağlığı yerinde, gerçeği ve adaleti seven, bireysel değerlere ve emeğe saygılı, derin bir sorumluluk duygusu ile bağımsız bir ruha sahip, barışçı bir devlet ve toplum kuran insanların yetiştirilmesini sağlamaktır (Güvenç 1974).

Geçmişten günümüze kadar eğitim verilen çeşitli kurumlar olmuştur. Günümüze ulaşabilen, ayakta kalabilen en önemli eğitim kurumlarımızdan biri medreselerdir. Ders okutulan, öğretim işleminin yapıldığı yer anlamındaki medreseler, bir çeşit örgün eğitim kurumu olarak son dokuz yüz yıllık tarihimizi kaplar. Medrese eğitiminin temeli de önceden, sıbyân veya genel adıyla ibtidâî eğitimi, hafız sınıf veya mektepleri, ardından rüşdiyeler de verilen eğitimle atılmaktadır. Mimaride vazgeçilmez kaide şudur ki temel ne kadar sağlam olursa, binanın o kadar çok yükselebileme şansı vardır (Arabacı 1998). Bununla ilişkilendirilerek eğitimin en önemli kademesinin de temel eğitim olduğu bir gerçektir.

Bu amaca hizmet vermek maksadıyla eğitimin temelini sağlam atmak için Anadolu'da, şehir hayatının gelişmesinden sonra 13. yüzyılda sıbyân mektepleri kurulmaya başlamıştır. Osmanlılar için orijinal bir kuruluş olmayan sıbyân mekteplerinin Selçuklular yoluyla Orta Asya'dan, din yoluyla da İslam dünyasından etkilendiği bilinmektedir.

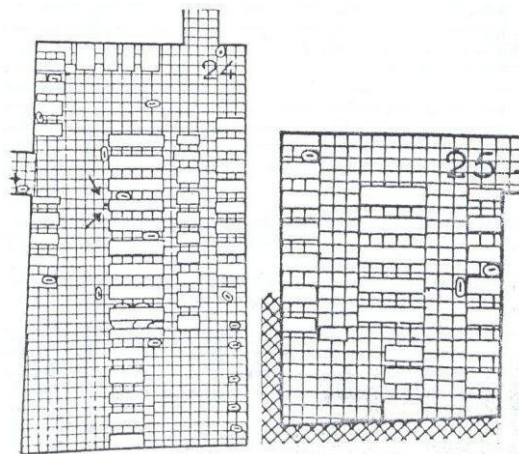
Sıbyan mektepleri Osmanlı'nın son dönemlerine kadar varlıklarını sürdürmüş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile varlıkları sona ermiştir. Bu çalışmada Sıbyan mekteplerinin yerleşme, planlama ve konstrüksiyon gibi temel mimari ve taşıyıcı sistem özelliklerinden bahsedilerek eğitim binası bağlamında genel bir irdeleme yapılmıştır.

2. İLKÖĞRETİMİN TARİHİ VE SİBYAN MEKTEPLERİ

Osmanlı Sıbyân Mekteplerinin şekillenmesinde etkili olan kaynakları değerlendirebilmek için ilköğretimin tarih içindeki gelişimini incelemek gerekmektedir.

2.1. İlköğretimin Tarihçesi

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılan okulların en eskisi Mezopotamya okuludur. Mezopotamya'da, Nippur, Sippar ve Ur şehirlerinde okula benzer yapılar bulunmuştur. Fakat bu hacimlerin, içindeki tabletler dışında, evden farklı bir özellikleri yoktur; o yüzden kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat 1935'de Andro Parrot yönetimindeki bir arkeolog grubu tarafından Fırat üzerindeki Mari'de seramikten yapılmış bir, iki ve dört kişilik bankolarla bir dershanenin özelliklerini taşıyan iki hacim bulmuşlardır. (Şekil 1). Diğer hiçbir Antik Okul hakkında Mezopotamya Okulu için elde edilen belgeler kadar zengin doküman ortaya çıkarılamamıştır (Aksoy 1968).

Şekil 1. Sınıfların detaylı planı (Aksoy 1968)

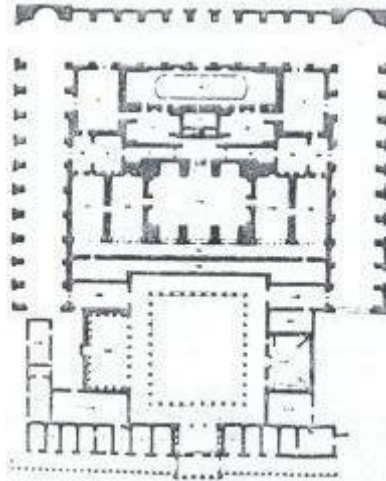
Batı dünyası okullarının temeli olan Yunan Okulları ile ilgili de ulaşılabilen kaynaklar bulunmaktadır. M.Ö. Perikles ile birlikte Atina'yı Yunanistan'ın örnek şehri durumuna yükseltme gayreti başlamaktadır. Aksoy (1968)'de Atina Okulu hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Atina'da devlet bütün çocukların okuma ve yazma öğrenmelerini talep etmekteydi, fakat kızlar bu isteğin dışında tutuluyordu.

Okullar özel olarak idare edilirdi fakat öğretmenlere itibar edilmez ve öğretmenler ücretleri toplamakta güçlük çekerlerdi. Bu ücretler fakir çocukların da okula gitmelerini sağlayacak kadar düşüktü. Fakat iyi aileler bu okullardaki öğrenimi kafi görmez, çocuklarına müzik, jimnastik dersleri aldirtirirdi. Çocukların sınıflarına devamlı olarak gitmeleri, okul dışında vakitlerini kötü şekilde geçirmemeleri için zengin aileler çocuklarını “Pedagogue” denilen esirlerle birlikte okula yollarlardı.”

Osmanlılarda da çok benzer bir şekilde çocuklar okula bir hizmetkâr refakatinde gönderilirlerdi. Roma Okullarının öğretim metotları da Yunan Okullarına benzerdir. Çocuk yedi yaşından on dört yaşına kadar öğretimin ilk kısmını tamamlardı. İlk sınıflar genellikle açık bir terasta ders yaparlardı, bazen de bir meydandaki herhangi bir açık dükkân bu işi görürdü; o zaman dükkân iki kolon arasına gerilen bir çadır beziyle sokağın gelgitinden tecrit edilirdi. Öğrenciler sıralara otururlar ve dizleri üzerine yerleştirdikleri tabletlere yazı yazarlardı. Öğretmen yüksekçe bir yerde otururdu. Kitapları kopya ederek çoğaltacak pek çok esir olduğu için, kitaplar bol ve ucuzdu. Fakat öğrenim çok can sıkıcıydı. Okula şafakla birlikte kahvaltı dahi edilmeden gidilir ve ancak güneş battığı zaman okul biterdi.

Roma her ne kadar yeni bir medeniyet yaratmışsa da kurduğu büyük devlet sayesinde Yunan kültürünü, Afrika çöllerinden İngiltere duvarlarına kadar yaymış, tesis ettiği adalet ve kanunlar yoluyla da Yunan değerlerini Batı Avrupa'ya mal etmişti. Avrupa eğitim sistemleri de bu temel üzerine oturtulmuştu.

Yunan ve Roma uygarlıklarından günümüze kalan yapılar arasında, ilkokulları ayırt etmek mümkün olmamıştır. Fakat hemen bütün Yunan ve Roma şehirlerinde gerek Palaestralara (güreş okulu) gerek Gymnasiumlara örnekler pek çoktur (Şekil 2) (Aksoy 1968).

Şekil 2. Efes Doğu Gymnasiumu (Aksoy 1968).

M.Ö. 722’de kurulan Çh’in İmparatorluğu devrinde ise eğitim bir kalkınma davası olarak ele alınmıştır. Çh’in İmparatorluğu’nun ilk temsilcisi, o zamana kadar kırk devlet halinde bölünmüş olan Çin’i bir merkezi idare içinde toplamıştı. Her şehrin özel adetleri, kanunları, ölçü sistemi, kıyafeti, dili ve hatta yazısı bulunuyordu. Devrin başkanı Li-Ssu, bu eski adetlerin bırakılması ve hepsinin merkezdeki örneklerine göre yeniden düzenlenmesi işlemlerini yürürlüğe koydurdu. Büyük mücadeleleri gerektiren bu olay, Çin’in bildiği en büyük politik ve ekonomik reformdu. Li-Ssu’nun bu reform hareketinin bir gayesi de o zamana kadar özel öğretmenler tarafından yürütülen eğitim sistemine bir son vermektir. Bu şekildeki öğretim M.Ö 551 yılında, Lu kentinde doğan Büyük Çin bilgesi, filozof, siyasal yönetici ve Çin tarihinde resmi din olarak kabul edilen öğretilerin kuramcısı Konfüçyüs zamanında ortaya çıkmıştı ve bir takım bilginler şehir şehir dolaşarak öğretim yapmaktaydılar.

Konfüçyüs, topluma sağlam bir ahlak kazandırmanın tek yolunun, bütün eğitim kurumlarına bir birlik getirmek olduğunu söylemişse de, bu ancak Ch’in İmparatorluğu devrinde gerçekleştirilebilmiştir (Aksoy 1968). Yeni sistem ise eğitimi devletin bir görevi olarak görüyordu.

Dünya tarihinde ilköğretimin doğuşu ve Osmanlı Sıbyân Mekteplerinin kaynaklarında etkili olabilecek olan çeşitli okulların yukarıda incelenmesinin ardından eğitimin İslam dünyası içindeki gelişimini incelemek uygun olacaktır.

Okul, İslamiyet'in başlangıcından beri varlığı bilinen bir kurumdur. Halifeler ve diğer ileri gelen kimseler çocukları için Ma'addib denilen özel öğretmenler tutarlardı. Bu öğretmenler çoğunlukla tanınmış bilginler arasından seçilirdi. Ayrıca sadece fakir çocuklar için açılmış okullar da bulunuyordu. M.S. 967 senesinde Halife Hakam'ın Kurtuba'da fakir ve yetim çocuklar için yirmi yedi okul kurduğu bilinmektedir. Bunlardan üçü camilere bağlı olarak yapılmıştı, diğerleri ise şehrin çeşitli semtlerine yayılmıştı. Ayrıca bu okulların masraflarını karşılamak üzere gene Halife tarafından bazı dükkânlar vakfedilmişti. Kurtuba'da bulunan bu okullar, tek tek inşa edilmiş olan resmi okulların İslam dünyası içindeki tek örnekleridir.

Okul ilk zamanlar herhangi bir ikamet yapısında veya bir dükkânda yer alabiliyordu. Nitekim H. S. 2. yüzyılda bir dükkânın, bir evin ve bir hanın okul olarak kullanıldığı yazılı kaynaklarda geçmektedir. Şayet bu yer ailelerin hoşuna gitmezse, okul başka bir yere taşınırdı. Okullar işlek sokaklara, pazar yerlerine yakın yerleşmeli, تنها yerlerde okul yapılmamalıydı. Çoğu zamanlar şahıslara ait evlerde de dersler verilirdi. Fakat öğretmenler tek tek özel dersler yerine, küçük bir sınıfa sahip olmayı tercih ederlerdi. Sınıf; temiz, sessiz, serin ve tertipli olmalı, öğrenciler de dersi anlayacak durumda bulunmalıydılar, aç, susuz, uykusuz, korkutulmuş ya da telaşlı olmamalıydılar. Öğretmen önce Mekke'ye dönerek dua eder ve ders ondan sonra başlardı (Aksoy 1968).

Bunlara ilaveten İslam Ansiklopedisi'nde şunlar bulunmaktadır. "Bütün İslam ülkelerinde okul, ilk planda dini vecibelerin öğrenildiği ve Kur'an'ın okutulduğu kurumlar olarak gelişmiştir. Bu okullar genellikle "Kur'an Okulu" diye isimlendirilirdi. Fakat ana dili olarak Arapça konuşulan ülkelerde dahi çocuklar okuduklarını çok az anlamaktaydılar, çünkü Kur'an sondaki parçaların daha kısa olması nedeniyle tersten başlatılarak okutulurdu. Birçok İslam şehirlerinde okul için özel bir yapı yapılmaz herhangi bir binanın ya da bir çeşmenin üstünde yer aldığı, Fas'ta da birçoklarının sokağa göre daha yüksek bir seviyede bulunduğunu dikkat çekmektedir. Afrika göçebelerinde ise, köyün ortasına kurulan çadır aynı zamanda cami ve okul olarak kullanılmaktadır."(Anonim 1).

Anadolu Selçuklu döneminde, okuma, yazma, aritmetik ve din bilgileri veren ilk düzeyde okullar vardı. Bu okullar, devlet okulları değildi; vakıfların, zengin insanların ya da mahallenin açtığı okullardı. Her mahallede caminin yanında küçük bir oda şeklinde bulunan yapılarda, öğrenciler yer minderlerinde oturarak rahleleri kullanarak eğitim görürlerdi. Bunların giderleri yine bu okulu açanların gelirlerinden sağlanırdı. Bu okulların değişik adları vardı. Bunlara kütüphane, dar-ül talim, dar-ül ilm ve mahalle mektebi dendiği olurdu. Ama bu tür okullar için en çok kullanılan ad sıbyân mektebi (çocuk okulu) idi. Aynı yollarla sıbyân okulu açma geleneği Osmanlı'da da süregelmişti. Sıbyân okulunun benzeri, Şeyhzadegar Mektebi adıyla Saray'da açılmıştı. Bu okul padişah çocuklarının öğretimini yapmaktaydı. Sıbyân okullarının bazıları, daha sonra kurulan Vakıflar Bakanlığı'na bağlanmış ve varlığını Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürdürmüştü (Başaran 1996).

2.2. Osmanlı Sıbyan Mektepleri

Sıbyân, Arapça bir kelime olan Sabî'nin çoğuludur ve küçük erkek çocuk anlamındadır. Buna göre "sıbyân mektebi" küçük erkek çocuklar için açılmış olan okul demektir. Ancak, ismini "erkek çocuk"tan almış olmasına rağmen sıbyân mekteplerinde kız çocuklar da eşit haklarla okutulmuştur (Aksoy 1968).

Osmanlı Sıbyân Mekteplerinin en önemli özelliği bu okulların halk çocukları için kurulmuş olmasıdır. Eğitimdeki bu sosyalleştirme hiçbir devirde bu olgunlukta gerçekleştirilmemiştir. Bu davranışın nedeni, İslamiyet'in en güçlü kurallarından birinde bulunmaktadır; "Bütün insanlar Allah önünde eşittirler." Bütün çocukların okutulması ve okulların parasız olması Kur'an'ın şartlarıydı. Kur'an'ı okumak ve cahil olanlara öğretmek bir görev hatta bir imtiyaz sayıldığı için bir ödeme de söz konusu olamazdı. Allah "Bana hizmet edene, hizmet ediniz" diyordu; Allah'a hizmet etmenin yollarından biri de Kur'an'ın öğretilmesiydi, bu bir dini görev olarak yapılmalı, karşılığında para alınmamalıydı. Bu görüşlerle gelişen İslam eğitim sistemi, şimdiye kadar gördüğümüz sistemlerden farklı olarak, toplumsal bir nitelik kazanmıştı.

Osmanlı Türklerinin birçok kurumlarında olduğu gibi, eğitim kurumunu da diğer İslam ülkelerinde erişilmemiş bir organizasyona ulaştırmaları, onların devamlılığı sağlanmış homojen bir toplum kültürü yaratmış olmalarının bir sonucu olmuştur.

Osmanlı Sıbyân Mektepleri, dinsel eğitime dönük görünmesine rağmen, Osmanlı toplumsal yaşayışı, okulu dar çerçevesinden çıkararak, gündelik yaşayışın bir parçası haline getirmiştir. Çocuğun gündelik hayatının büyük bir kısmını baba mesleğini devam ettirmek için çıraklıkla geçirmesi, gelişmiş kapalı ev ekonomisi dolayısıyla evdeki üretim faaliyetlerine katılması ve gayet iyi işleyen bir toplumsal bütün olan mahalle içindeki günlük olaylarla devamlı bir ilgi içinde bulunması gibi faktörler, çocuğun eğitimi için gerekli olan fikri, hissi, ahlaki ve fiziksel ihtiyaçlar arasındaki denge ve harmoniyi iyi bir şekilde kurmuştu.

Aynı zamanda okunan kitapların çocuğun ana dilinde olmayışı yüzünden anlaşılmasında, onların birer alıştırma kitabı olarak kullanılmasına yol açıyor ve öğrenim dinsel niteliğini kaybetmeye başlıyordu. Böylece Sıbyân Mekteplerinin kuruluş gayesi kati olarak dinsel olsa bile, ortaya gerçek bir öğrenim ortamı çıkmış oluyordu.

Sonuç olarak, Türklerin başkalarından da almış olsalar, kendileri de yaratmış olsalar, okul kavramını bir halk eğitimi olarak kabul etmiş, geliştirmiş ve yaymaya çalışmış oldukları anlaşılmaktadır. Okul mimarisini Türklerin geliştirdiği kabul edilirse, Konfüçyüs kullarının basit ve sade hacimlerinden, yazılarını kopya ettirerek öğretmek gibi bazı eğitim metotlarından faydalandıkları düşünülebilir, fakat Türkler yaşayış tarzlarının bir sonucu olan demokratik davranışı, eğitime de mal etmeyi başarmışlardır.

Osmanlı Sıbyân Mektepleri'nin eğitim sisteminin esas çerçevesi İslam kurallarıyla çizilmiştir. Ancak bu kuralları da saf kabul etmemek, İslamiyet'in kurulduğu bölgenin kültürel çevresinin etkilerinin olduğunu hesaba katmak gerekir (Aksoy 1968).

Osmanlı Devletinde devlet kurumlarındaki çeşitli işlerde çalışacak kimseler sarayda yetiştiriliyordu. Halk çocukları da babalarının mesleğinden başka bir yol seçmedikleri için küçük yaştan itibaren çıraklık yaparak öğreniyorlardı.

Sıbyân Mekteplerinde, öğrencileri herhangi bir formasyona yöneltecek bilgilerin verilmesine de gerek yoktu. Sıbyân Mekteplerini bitiren öğrenciler için tek açık kapı Medreselerdi ki Sıbyân Mektebi'nde öğrenilen şeyler zaten medrese eğitiminin başlangıcıydı (Aksoy 1968).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde sıbyân mekteplerinde verilen dini eğitim ile sınırlı olan ilköğretim, tüm topluma yaygınlaştırılmamıştır. İlköğretimin tüm ülkede zorunlu hale getirilmesi Tanzimat Döneminde 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapılmıştır. Nizamname, genel öğretimin ilk basamağı olan bu okulların her mahalle ve köyde en az bir tane olmak üzere açılması esasını koyuyor ve bunları kız, erkek ve müslim, gayrimüslim ayrı ayrı olmak üzere dört yıllık okullar haline getiriyor ve okutacakları dersleri konuları ile gösteriyordu (Unat 1964).

İlköğretim zorunluluğu ilk olarak 1876 tarihli anayasada (Kanun-i Esasi'de) yer almıştır. Tanzimat dönemindeki önemli bir gelişmede devlet okullarının açılması ve bu okullarda dini eğitim yanında okuma-yazma, hesap, tarih, coğrafya, el işleri vb. temel bilgilerin öğretilmeye başlanmasıdır.

Osmanlı Devleti'nden sonra Türk eğitim tarihinde, ilkokul ve yakını eğitim kurumlarını birleştirerek ilk defa ilköğretim okullarını açma teşebbüsü 1913 yılında başlatılmıştır. 23 Eylül 1913 tarihinde çıkartılan "Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati" adını taşıyan kanunla, esas itibarıyla ilköğretim sistemleştirilmek istenmiştir (Arabacı 2002). Bu kanun "İbtidâî eğitime dâhil kurumları" şöyle sıralar;

- Ana Mektepleri ve Sıbyan Sınıfları,
- Mekâtib-i, İbtidâiye,
- Elishleri ve İhtiraf (sanat) Mektepleri.

2. Meşrutiyet devrinde, esas itibarıyla ilköğretimi sistemleştirmeyi hedef alan bu kanuna göre ana mektepleri 4-7 yaş arası çocukların eğitimine mahsustur. İbtidâî eğitimi de 7-16 yaş arası çocukların eğitimini kapsamaktadır (Arabacı, 1998).

1913 tarihinde yürürlüğe giren bu kanunla her vatandaşın okur-yazarlığı öğrenebilmesi için, ilköğretimin mecburi ve ücretsiz olması, onun için de okul çağına gelen her çocuğun mecburi olarak okula devam etmesi şartı getirilmiştir (Koçer 1974). Ancak illerin gelirlerinin sınırlı oluşu nedeniyle ilköğretimde beklenen gelişme Cumhuriyetin kuruluşuna kadar gerçekleştirilememiştir.

Okullar, Mahalle Mektebi, Taşmektep diye adlandırılırdı. Resmiyette aynı kurumlar, Dârü't-Talim, Mektep, Mektephâne, Muallimhâne, Dârü'l-İlim olarak geçirdi. Her mahalle ve hemen her köyde bulunan bu kurumlar genellikle câmilere bitişik yapılırdı. Giderleri, genelde vakıf gelirlerinden sağlanırdı. Bazı mahallelerde halk kendi imkânlarıyla bir araya gelerek mektep yapar, muallim ücretini de öğrenci velileri öderdi. Muallimleri çoğunlukla, câmilerde imamlık, müezzinlik yapan “sarıklı bir hoca” idi. Bunlar medrese eğitiminden geçmiş kimselerdi. Bazen ihtiyarca bir kadın da muallimlik yapardı. Muallim seçiminde, önceleri şehrin ileri gelenleri ile birlikte kadı önemli rol oynamıştır. Bunların muallim seçtiği kimse, kadı arzı ile padişaha sunulup “berat” istenmiş, beratın gelmesiyle de atama kesinleşmiştir. Son zamanlarda ise muallim, Maarif Vekâleti tarafından tayin edilmiştir

1923'e gelinceye kadar sıbyân mekteplerinde ortalama 4-14 yaş arasındaki kız ve erkek çocukları okumuştur. Çocuklara hayat için gerekli temel bilgi ve beceri ile dini değerlerini kazandırmayı hedefleyen sıbyân mekteplerinde, Harekeli Türkçe Muhtasar Ahlak veya (Adam-ı Muâşeret), Türkçe Tecvid, Türkçe İlmihal, basit hesap ve yazı dersleri, Kur'an-ı yüzünden okuma öğretilirdi. Buradan hareketle “Kur'an okutmak, namaz kılma usullerini ve namazda okunacak ayet ve duaları öğretmek biraz da yazı yazdırmak” için kurulmuşlardı da denilebilir.

Öğrenim süresi, 1846 Talimatnâmesi ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'ne göre 4 yıldır. Aynı nizamnâmeğe göre erkekler 7, kızlar 6 yaşında başlayıp 11 yaşında bitireceklerdir.

Kız ve erkek mektepleri ayrı ayrıdır. Kızları okutan yaşlı kadınlar, “Kur'ân, Subha-i Sıbyan, Tuha-i Vahbi” gibi risaleler okurdu. Kur'ân, yazı karalamasından (sülüs) sonra hıfza çalışılırdı. Tabi Kur'an, tecvit kurallarına uygun okunduğu gibi en az bir defa hatmedilecek, dört işlem kuralları öğrenilecektir (Arabacı 1998).

3. OSMANLI SİBYAN MEKTEPLERİ MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Sıbyân Mektepleri ortak niteliklerinin araştırılması için külliye içinde yer alan Sıbyân Mektepleri ve mahalle içindeki tek yapılar olacak şekilde iki grupta incelenmiştir. Bu bölümde Sıbyan mektepleri yerleşme, planlama ve konstrüksiyon gibi temel mimari ve taşıyıcı sistem özelliklerinden bahsedilerek eğitim binası bağlamında genel bir irdeleme yapılmıştır.

3.1. Yerleşme Özellikleri

3.1.1. Külliye İçinde Yer Alan Sıbyân Mektepleri'nin Yerleşme Özellikleri

Herhangi bir Külliye içinde yer alan Sıbyân Mektepleri'nin yerleştirilmesinde dikkati çeken en önemli özellik; bu hacimlerin, daima, içinde buldukları külliye tecrit edilmiş bir plan düzenine göre yapılmış olmasıdır. Sadece mimari stil yönünden içinde buldukları komplekse bağlıdırlar, bu bağ dışında okulla ana yapı bütünü arasında başka ilişki yoktur.

Okullar hemen sokağa açılan özel girişlere, kendi içlerine dönük avlu ve oyun bahçelerine sahiptirler ve daima külliye'nin bir dış köşesinde yer alırlar.

Şüphesiz ki planlama büyük ölçüde çocukların oyun ve gürültüleri ile külliye'nin diğer parçaları olan Cami, Medrese, Kütüphane gibi yapılarıdaki gerekli sükûneti ve yaşayışı zedelememeleri endişesinden doğmaktaydı. Bu davranışın daha önemli bir sebebi, çocuğun yaşadığı mimari çevrenin ölçüleri ile büyük insanların yaşadığı çevrelerin ölçülerinin farklı olması gerekliliğinin Osmanlılar zamanında da fark edilmiş ve titizlikle uygulanmış olmasıdır.

Sıbyân Mekteplerinin içinde buldukları külliye'den adeta müstakil gibi düşünülmesi başka bir yönden de ilgi çekicidir. Bu okullar, mahalle ile külliye'nin kesişme noktası denebilecek bir yerinde, yani gündelik hayatla, kültürel faaliyetlerin birbirine değdiği noktada yer almaktadır. Okul, külliye'nin bir parçası olduğu kadar çevre iskânının da bir parçası olmaktadır.

Külliye'nin bütün yapıları bahçeler, avlular, duvarlar, ağaçlıklar gibi çeşitli plan elemanları ile sokaktan mümkün olduğu kadar uzaklaştırılmak istenirken, külliye'nin bir başka parçası olan Sıbyân Mektepleri daima sokağa yakın yerleştirilmiştir. Bu davranış, İlkokulun Osmanlılarda hiçbir zaman sadece kültürel bir ortam olmayıp aynı zamanda gündelik yaşantısının bir parçası olduğunu göstermektedir.

İlkokul yapılarının bir külliye içinde buldukları halde dahi gündelik hayata dönük olarak yapılmaları Osmanlı toplumu içinde okulun yerini ve eğitimin mahiyetini açıklayan bir niteliktir (Aksoy 1968).

3.1.2. Mahalle İçlerine Dağılmış Olan Sıbyân Mekteplerinin Yerleşme Özellikleri

Mahallenin çeşitli yerlerine aynı uzaklıkta olması düşünülecek yapılan Sıbyân Mektepleri için sokakların kesişme noktası olan köşe başları uygun görülmüştür. Nitekim modern okulların da yerleşme prensiplerinin başında, okulların iskân ünitelerinden belirli yaya mesafesi dâhilinde bulunmaları gerekliliği gelmektedir.

Ayrıca yerleşme konusunda Sıbyân Mektepleri genel olarak şehir dokusu içinde dinsel yapılara bağlı olarak buldukları gibi tek yapılar olarak da yer almaktadırlar. Okulların genellikle iskân bölgesi dışına yerleştirildiği antik örneklerden sonra okulların yakın zamanlara kadar bütün uygarlıklarda dinsel bir bütünün parçası olarak buldukları görülmektedir (Aksoy 1968).

3.2. Planlama Özellikleri

Planlamada en önemli özellik, sınıf hacimlerinin çoğunlukla üst katlara yerleştirilmiş olmasıdır. Camiler, medreseler, imaretler daima zemin katta inşa edilirken, bu yapıların yanında yer alan Sıbyân Mektepleri'nin iki katlı yapılmış olmalarında önemli etkenler çocukların rutubetten korunmaları, ders sırasında sokağın günlük gürültülerinden kaçma ve daha uygun bir ışıklandırma sağlamak düşüncesidir.

Ayrıca, Osmanlıların evlerini de iki katlı yaptıklarını ve yaşama hacimlerini üst katlarda düzenlediklerini düşünürsek, bu iki yapı türü arasında bir bağlantı kurarsak; her iki yapı türü arasında anlayış benzerliği, dört beş yaşında bir çocuğun aile çevresinden okul çevresine geçişinde karşılaşacağı problemleri şüphesiz ki yumuşatır.

Sıbyân Mektepleri'nin genellikle tek derslikli olarak planlanması bir vakıf yapısı olarak ekonomik varoluşlarında aranmalıdır. Sıbyân Mektepleri'nin tek derslikli olarak gelişmelerinin başka bir sebebi de, bu okulların orijininin İslamiyet'in başlangıç yıllarında bir hocanın İslamiyet'i öğretmek gayesi ile evlerde veya dükkanlarda küçük bir topluluğa verdiği dersler oluşudur. Basit bir hacim içerisinde, bir hocanın yönetiminde ve küçük bir topluluğa verilen dersler böylece Sıbyan Mekteplerinin esasını kurmuştur (Aksoy 1968).

Sıbyân Mekteplerinin ana elemanı olan dersliklerin planlama esasları üç alt başlıkta incelenmiştir. Bunlar ölçülendirme, biçimlendirme ile ışıklandırma ve havalandırmadır.

3.2.1. Dersliklerin Ölçülendirilmesi

Sıbyân Mektepleri'nde öğrenci sayısının 30 olarak kabul edildiği vakfiyelerden öğrenilmektedir. Gerek bir öğretmenin günlük ders saatleri içinde öğrencileri ile teker teker ilgilenebilmesi gerekse çeşitli gelir sınıfları ve aile tiplerinden gelen çocuklar arasında sağlıklı bir ilgi-etki çevresi yaratması bakımından 30 öğrencilik bir derslik bugün de sosyolog-pedagog ve eğitimciler tarafından ideal olarak kabul edilmektedir. Öğrenci sayısının belirlenmesi, derslik ölçülerini de tayin etmektedir.

Modern okul yapılarında öğrenci başına en az 2 m² düşmesi gerekmekte ve bir sınıfın yüzölçümü yaklaşık olarak 65-70 m² hesaplanmaktadır. Böyle bir dersliğin tavan yüksekliği de en az 3.20 m olarak tespit edilmiştir.

Sıbyân Mektepleri'nde yaratılan çevrenin küçük çocukların kavrayabilecekleri ölçülerde olması şüphesiz ki bu yapıların en başarılı taraflarıdır. Burada çocuk, maddi ve manevi kavrama sınırlarına uygun bir çevre içine yerleştirilmiştir.

Sıbyân Mektepleri devirlerinin diğer toplumsal yapıları ile kıyaslanırsa ölçülerinde çocuk ölçeğine bir yaklaşma çabası sezilir. Kapılar, pencereler, merdivenler gibi mimari elemanlar örneğin bir caminin bir medresenin, bir türbenin mimari elemanlarına göre çok daha küçük ölçülerde yapılmışlardır (Aksoy 1968).

3.2.2. Dersliklerin Biçimlendirilmesi

Sıbyân Mektepleri'nde dersliklerin genellikle bugün de çok uygulanan kare biçiminde olduğu dikkat çekmektedir. Kare planlı dersliklerin çeşitli yerleşme ve gruplaşma imkânları daha çok olduğu için tercih edilmektedirler.

Öğrencilerin demokratik bir hayat düzenine hazırlıklı olarak yetiştirilmesi arzusu, çocuğun yaşantısının büyük bir kısmının geçtiği dersliğin planlanmasına da yöneltmekte ve serbest tertipler tavsiye edilmektedir.

Kare mekân Osmanlı dinsel mimarisinin ana elemanı sayılmaktadır, birçok camiler kare ya da kare plandan geliştirilen biçimler üzerine oturtulan kubbelerden teşekkül etmiştir. Ancak Osmanlı konut yapılarında da kare, oda formları olarak çok kullanılmıştır. Dinsel yapılarda kare, kubbenin getirdiği bir zorunluluk olarak düşünülebilirse de konutlarda her halde pratik sebepler daha çok rol almıştır.

Sıbyân Mekteplerinin derslikleri kare biçimleri ve kubbe örtüleriyle Osmanlı dinsel yapılarına yaklaşıırken, boyutları dolayısıyla da konutlarla benzeşmektedirler (Aksoy 1968).

3.2.3. Dersliklerin Işıklandırılması ve Havalandırılması

Genellikle iki yönlü aydınlatılan Sıbyân Mektepleri pencereler karşılıklı açılarak gerekli temiz hava akımı sağlanmıştır. Sıbyân Mektepleri'nde derslikler genellikle kubbeli veya tonozlarla örtülmüştür. Eğri satırlı tavanlar ışığı daha uygun bir şekilde aksettirmektedir. Kubbe ve tonozlarla örtülen dersliklerde direkt güneş ışıkları yaygın hale getirilerek, kontrolü gereken parıltı önlenmiştir (Aksoy 1968).

3.3. Konstrüksiyon Özellikleri

Sıbyân Mekteplerinde, duvarların ve çatının teşkilinde Osmanlıların geleneksel yapı malzemeleri olan tuğla ve taş kullanılmıştır. Selçukluların Mezopotamya ve Orta Asya'dan alarak devam ettirdikleri tuğla duvar tekniği Osmanlılar tarafından da kullanılarak yaşatılmıştır.

Tuğla Osmanlıların üzerinde yaşadıkları topraklarda kolayca imal edilebilen ve standart boyutları dolayısıyla üniform bir konstrüksiyon meydana getirebilen bir malzeme olarak çok kullanılmıştır.

Sıbyân Mektepleri'nde de kubbe ve tonozlar tuğla kullanılarak yapılmıştır. Sıbyân Mekteplerinde duvarların bazı örneklerde moloz taş veya tuğla üzerine taş levhalar kaplanarak yapıldığı görülmüştür.

Sıbyân Mektepleri'nde kubbe veya tonozlar doğrudan doğruya dış duvarlar tarafından taşınmaktadır. Duvarların yüzleri gayet sade ve net yapılarak bu taşıyıcı vasıfları belirtilmiştir.

4. SONUÇLAR

Osmanlıda özellikle çocuklara dini esaslı bir eğitimin verilmesi amacıyla kurulan ve Osmanlı toplumunda önemli eğitim kurumlarından olan Sıbyan Mektepleri, zaman içinde toplumsal ve siyasi yapının değişmesi ile iyileştirilememiş ve toplumsal talepleri karşılayamaz hale gelmiştir. Sıbyan Mektepleri Osmanlı'nın son dönemlerine kadar varlıklarını sürdürmüş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile varlıkları sona ermiştir. Bu çalışmada Sıbyan Mektepleri'nin yerleşme, planlama ve konstrüksiyon gibi temel mimari ve taşıyıcı sistem özelliklerinden bahsedilerek eğitim binası bağlamında genel bir irdeleme yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar şu şekilde yorumlanabilir;

1. Herhangi bir Külliye içinde yer alan Sıbyân Mekteplerinin yerleştirilmesinde dikkati çeken en önemli özellik; bu hacimlerin, daima, içinde buldukları Külliyeden tecrit edilmiş bir plan düzenine göre yapılmış olmasıdır.
2. Okullar hemen sokağa açılan özel girişlere, kendi içlerine dönük avlu ve oyun bahçelerine sahiptirler ve daima külliye'nin bir dış köşesinde yer alırlar.
3. Bu okullar, mahalle ile külliye'nin kesişme noktası denebilecek bir yerinde, yani gündelik hayatla, kültürel faaliyetlerin birbirine değdiği noktada yer almaktadır. Okul, külliye'nin bir parçası olduğu kadar çevre iskânının da bir parçası olmaktadır.
4. Mahallenin çeşitli yerlerine aynı uzaklıkta olması düşünülerek yapılan Sıbyân Mektepleri için sokakların kesişme noktası olan köşe başları uygun görülmüştür. Nitekim modern okulların da yerleşme prensiplerinin başında, okulların iskân ünitelerinden belirli yaya mesafesi dâhilinde bulunmaları gerekliliği gelmektedir.

5. Planlamada en önemli özellik fevkanı olması ve sınıf hacimlerinin çoğunlukla üst katlara yerleştirilmiş olmasıdır. Üst katta büyük bir dersane ve muallim odası yanında alt katta küçük bir dersane veya yemekhaneden oluşan mektep tipine çok sık rastlanmaktadır.
6. Sıbyân Mektepleri'nin genellikle tek derslikli olarak planlanmasının sebebi bir vakıf yapısı olarak ekonomik varoluşları ile bu okulların orijininin İslamiyet'in başlangıç yıllarında bir hocanın İslamiyet'i öğretmek gayesi ile evlerde veya dükkânlarda küçük bir topluluğa verdiği dersler oluşmasıdır.
7. Sıbyân Mektepleri'nde öğrenci sayısının günümüzde sınıf içinde sağlıklı bir ilgi-etki çevresinin oluşumuna izin veren maksimum sınır olan 30 olarak kabul edilmiştir.
8. Sıbyân Mektepleri'nde dersliklerin genellikle bugün de çok uygulanan çeşitli yerleşme ve gruplaşma imkânları sunan kare biçiminde olduğu dikkat çekmektedir. Kare mekân Osmanlı dinsel mimarisinin ana elemanı sayılmaktadır, birçok camiler kare ya da kare plandan geliştirilen biçimler üzerine oturtulan kubbelerden teşekkül etmiştir.
9. Genellikle iki yönlü aydınlatılan Sıbyân Mektepleri pencereler karşılıklı açılarak gerekli temiz hava akımı sağlanmıştır.
10. Sıbyân Mekteplerinde kubbe veya tonozlar doğrudan doğruya dış duvarlar tarafından taşınmaktadır. Duvarların yüzleri gayet sade ve net yapılarak bu taşıyıcı vasıfları belirtilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. 1968. Osmanlı Devri İstanbul Sıbyân Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Anonim 1, 1988. İslam Ansiklopedisi
- Arabacı, C. 1998. *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri 1900-1924*, Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yayınları, Konya.
- Arabacı, C. 2002. "Konya'da İbtidailerden İlköğretim Okullarına Geçiş", *H. Mevlana'nın 728. Vuslat Yıldönümü Anısına Konya IV*, Yeni İpek Yolu, Konya Ticaret Odası Dergisi-Özel Sayı, Konya.
- Başaran, İ. E. 1996. *Türkiye Eğitim Sistemi*, Yargıcı Matbaası-Üçüncü Basım, Konya.
- Güvenç, B. 1974. *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Koçer, H. A. 1974. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Özbulut, H. 1999. 1980 Sonrası Dönemde Ortaöğretim (Lise) Tıp Binalarının Ankara'da Uygulanmış Üç Örnek Aracılığı ile Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Unat, F. R. 1964. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.